

ЦІПКО С.
STARVING UKRAINE: THE HOLODOMOR AND CANADA'S RESPONSE. – REGINA: UNIVERSITY OF REGINA PRES, 2018. – XXIII, 352 P.

Ціпко С.
Голодуюча Україна: Канадська реакція на Голодомор. – Реджайна: Вид-во Реджайнського університету, 2018. – XXIII, 352 с.

Пропонований читачам відгук на книгу С.Ціпка є не стільки рецензією, скільки роздумами рецензента на її полях, пов'язаними із сучасним розумінням Голодомору. Видана напередодні 85-х роковин Голодомору, ця книга повертає нас в атмосферу початку 1930-х рр. Тоді в радянській Україні пану-

вав голод, і немало канадців, перш за все вихідців із країн Східної Європи, з тривогою і співчуттям прислуховувались до повідомлень про події за «залізною завісою».

Ім'я С.Ціпка майже незнайоме українським історикам. Досі він мав у науковому доробку монографічну працю, присвячену вузькій проблематиці: «Українці в Аргентині, 1897–1950: формування громади». Все змінює рецензована книга.

Книга присвячена аналізу відгуків канадської преси 1932–1934 рр. на Голодомор в Україні. Редактори газет тоді одержували, друкували й іноді коментували відомості, що містилися у приватних листах радянських громадян, адресованих родичам у Канаду. Друкувалися також розповіді емігрантів і канадських фахівців, які побували в цей час у Радянському Союзі.

Автор скромно зазначає, що його дослідження більшою мірою описове, ніж аналітичне (с.ХХ). Справді, за жанром книга є викладом того, що увійшло до канадської преси. Однак С.Ціпка використав матеріали 13 канадських, американських і британських архівів, а також чимало сучасних досліджень, щоб з'ясувати, як реагували на повідомлення преси державні службовці високого рангу різних країн. Дослідницький характер праці підтверджує сама структура книги: 228 сторінок тексту і 90 сторінок набраних дрібним кеглем приміток (майже дорівнюють обсягу основного тексту).

Українських фахівців мусить вразити колосальна кількість фактів по темі, хоч будь-яка інформація, аж до згадки про голод початку 1930-х рр., була в СРСР засекречена до грудня 1987 р. Пояснюється цей феномен просто: за переписом 1931 р. в десятимільйонному населенні Канади налічувалося багато вихідців із країн Східної Європи: 225 тис. українців, 157 тис. євреїв, 89 тис. менонітів (німців), 88 тис. росіян. Волею випадку дехто з них опинявся на певний час в Україні. Деякі одержували листи від родичів, передані okazією, тобто нецензуровані.

Усього автор суцільно переглянув майже сотню газет, переважно англо-, франко- й німецькомовних. Найбільше відомостей він знайшов у семи українських тижневиках. Шість із них видавалися у Вінніпезі, одна в Едмонтоні – найбільших скупченнях канадських українців.

Величезна кількість знайдених С.Ціпком повідомлень істотно доповнює створений в Одеській державній науковій бібліотеці бібліографічний покажчик літератури про Голодомор, опублікованої в Україні та поза її межами з 1932 до 2000 рр. Упорядники покажчика Л.Бур'ян та І.Рікун зареєстрували 6384 публікації¹.

За 30 років дослідження теми «нищівний удар по білогвардійцях і петлюрівцях» (так назвав дії влади, що призвели до Голодомору, сам Й.Сталін, хоч не розкрив їхньої суті) став відомим дослідникам в усіх деталях. Це була чекістська акція, розрахована на винищення мільйонних мас сільського населення України та Кубані. Суть «нищівного удару» полягала в конфіскації посеред зими 1932–1933 рр. усього продовольства тривалого зберігання, яке селяни зосередили до літа, працюючи у власному господарстві. Здійснювана під прикриттям зимових заготівель хліба, конфіскація всієї їжі супроводжувалася заблокуванням селян в їх оселях і цілковитою інформаційною блокадою. Через кілька тижнів почалося підгодовування через колгоспи і радгоспи усіх тих, хто зберіг фізичну здатність брати участь у весняних польових роботах. Тим часом упродовж першої половини 1933 р. мільйони селян, у тому числі жінки та діти, гинули повільною смертю. Відтворена дослідниками жахлива реальність відповідає одному з пунктів Конвенції ООН про геноцид: «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її».

«Ніщівний удар» уперше був опробований у листопаді – грудні 1932 р. у селах, занесених до «чорної дошки», а на початку січня 1933 р. поширився на усю територію України і Кубані. Одночасно Й.Сталін відмовився від ревізій хліба в довільних розмірах і перейшов (так само як Ленін у березні 1921 р.) до стягнення продподатку замість продрозверстки. Це припинило економічний колапс, оскільки держава визнала за селянами право власності на їхню продукцію і можливість реалізувати її на вільному ринку. Перехід до продподатку зберігався аж до кінця існування колгоспного ладу, адже забезпечував хоча б мінімальну зацікавленість селян у результатах господарювання. Зокрема всі втрати під час вирощування, збирання і транспортування урожаю тепер покладалися не на державу, а на колгоспи.

Суміщення цього принципового відступу від комуністичної доктрини з превентивним ударом по Україні і Кубані засвідчує, наскільки Й.Сталін боявся спалаху визвольної боротьби українських громадян, доведених до крайнього зубожіння недолугою економічною політикою влади: «Україну можемо втратити», – зазначив генсек ЦК у довірчому листі Л.Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Безумовно, що разом із втратою України він позбувся б своєї посади.

¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Упор. Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – Одеса; Л., 2001. – 656 с.

Ось такою є коротка схема того, що трапилося в Україні у 1932–1933 рр. Бражає, що на підставі повідомлень у канадських газетах, які передруковували розповіді свідків голодування, можна відтворити цю схему, але тільки в її розрізних елементах. Це засвідчує відповідність схем реальним подіям, що важливо само по собі. Одночасно слід визнати: режисура терору голодом, який спричинив Голодомор, виявилася настільки досконалою, що навіть ті, хто його пережив, не могли уявити собі реального стану справ.

Зібрані С.Ціпком поодинокі факти мають для нас особливу цінність, бо вони аутентичні. Досі дослідникам доводилось задовольнятися фактами з віддалених у часі на кілька десятиріч спогадів свідків Голодомору. Тимчасом архівні матеріали не можуть висвітлити повною мірою суті дій органів державної безпеки: деякі жакливі речі здійснювалися без письмових інструкцій.

Особлива цінність повідомлень канадської преси про ситуацію в Радянському Союзі полягає в тому, що вони допомагають усвідомити зв'язок між реалізацією більшовицькими вождями комуністичної доктрини і Голодомором. У вітчизняній і тим більше у закордонній історіографії цей зв'язок часто не усвідомлюється. Тимчасом те, що сталінський «нищівний удар» був завданий по двох україномовних регіонах Радянського Союзу, зайвий раз підтверджує надзвичайно важливу річ: український народ з особливою силою опирався намаганням керівників більшовицької партії побудувати в СРСР спотворений світ комунізму, покладаючись на цілком унікальні важелі влади в своїх руках. Ідеться про ту безмежну владу, яка сформувалась у них внаслідок трьох актів експропріації, послідовно здійснюваних впродовж тривалого періоду.

На початку ХХ ст. вожді більшовицької частини партії російських соціал-демократів перетворили її на слухняний інструмент завоювання політичної влади запровадженням у партійну будову принципу «демократичного централізму» (який вимагав цілковитої підпорядкованості нижчих ланок вищим). Так відбулася експропріація партії її вождями.

У 1917–1918 рр. вожді більшовиків створили радянську вертикаль влади шляхом насичення самоврядних солдатських і робітничих організацій членами своєї партії і витіснення з рад представників конкурентних соціалістичних партій. Так відбулась експропріація органів державного управління партійною вертикаллю влади.

Ленінська «держава-комуна» (як назвав вождь задуману ним державу одразу після повернення з еміграції) розпочала після укладення Брестського миру комуністичний штурм. Будівництво суспільно-економічного ладу, позбавленого приватної власності, на ділі обернулося експропріацією суспільства «державою-комуною». Однак третя експропріація не пішла так легко, як перші дві. Після підтриманої зубожілими народними низами експропріації буржуазії і поміщиків штурм захлинувся. Селяни не бажали ні віддавати свою продукцію державі у невизначених кількостях на засадах продрозверстки, ні об'єднуватися в комуні для спільної праці на державу. В.Ленін зупинився і оголосив розраховану на тривалий час нову економічну політику.

Й.Сталін, однак, після досягнення одноосібної влади припинив неп і почав з того, на чому зупинився його попередник – запровадження продрозверстки і насадження сільськогосподарських комун. Розпочатий із січня 1930 р. новий комуністичний штурм негайно зустрів гостру відсіч, і передусім з боку українського селянства. Й.Сталіну довелося на півроку припинити суцільну колективізацію, а потім відновити її уже в артільній формі, яка допускала присадибне, тобто приватне господарство колгоспників. Однак далі продовжувалось стягнення продрозверстки – реквізиції селянського хліба у довірливих кількостях. І знову-таки найбільш гостро продрозверстці опирались українські селяни. Як уже вказувалося, Й.Сталін змушений був зробити черговий відступ від комуністичної доктрини (тимчасовий, як він сподівався) і перейти до продподатку.

Повідомлення канадської преси про ситуацію в Радянському Союзі здебільшого були точковими. Йшлося про конкретні події, згадувані в кореспонденціях з-під «залізної завіси». Однак на підставі таких повідомлень іноді з'являлися аналітичні узагальнення. Одне з таких знаходимо у С.Ціпка в статті едмонтонського адвоката П.Лазаровича, опублікованої виданням «Edmonton Journal» у жовтні 1933 р. Останній майже рік пробув в Європі – спочатку в Лондоні, а потім у Празі – головному центрі української науково-педагогічної еміграції. Він, зокрема, писав: «Московський уряд свідомо вирішив позбавити харчів більшість населення України, щоб змусити його до цілковитого упокорення принципам комунізму». Причину такої політики Москви П.Лазарович пояснював так: «Українські селяни чинять шалений опір насадженню комунізму» (с.99). Невідомо тільки, чи він сам прийшов до такої думки, чи йому допомогли осмислити події в Україні празькі інтелектуали.

Якщо у 1930 р. опір українського селянства здебільшого відбувався у формі антирадянських повстань (на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. Й.Сталін зазначив: «Це був один із найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»²), то після здійсненої під час колективізації кампанії «ліквідації куркульства як класу» можливості відкритого спротиву владі виявилися вичерпаними. Однак селянство могло чинити опір владі, який не вимагав ні зброї, ані організаційних зусиль, але був так само ефективний. Ідеться про саботаж колгоспної праці, який набув саме в Україні колосальних масштабів.

Про такі акти повідомляв інженер-конструктор канадської мостобудівної фірми Дж.Калдер. У 1929 р. він влаштувався на роботу в цій фірмі, яка взяла підряди на спорудження Дніпрогесу та інших радянських новобудов. Коли повернувся на Батьківщину, то майже відразу, у липні 1933 р., опублікував статтю в журналі «Macleant's», де писав: «У Європі і в Північній Америці вважають, що продовольчі утруднення (термін, який використовувався в СРСР – С.К.) викликані неврожаєм. На його думку, однак, в Україні селяни рішуче відмовляються працювати. Причина в тому, що уряд забрав у

² Правда. – 1937. – 1 апреля.

1931 р. усе зерно на експорт. Вважаючи, що режим зробить те саме в 1932 р., селяни відмовилися працювати і в результаті утворилася нестача зерна». Причина нестачі зерна названа правильно, але вражає кінцевий висновок: «Винні не ті, хто виробляє політичні рішення, а виробники продовольства» (с.74). Як усі закордонні фахівці, Дж.Калдер одержував за свою працю добру платню, але ані на мить не задумався, що українські селяни теж сподівались щось отримати від держави за вироблене продовольство.

Зупинимось тепер на тих поодиноких фактах у рецензованій книзі, які підтверджують викладену вище схему сталінського «нищівного удару». Перш за все, проаналізуємо повідомлення про вилучення у селян усього їстівного посеред зими 1932–1933 рр.

Перші аналітичні статті про радянський голод належали перу англійського журналіста М.Магеріджа. Він встиг побувати на Північному Кавказі та в Україні до появи 23 лютого 1933 р. заборонної постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів». Повернувшись на Батьківщину, він опублікував свої враження у березні 1933 р. у трьох статтях у газеті «Manchester Guardian», які приголомшили західний світ. Канадська преса негайно виклала повідомлення М.Магеріджа на своїх сторінках. Місяцем пізніше він написав статтю для видання «Fortnightly Review», в якій розповів про війну сталінського уряду з радянським селом: «З одного боку – мільйони голодуючих селян, часто опухлих через брак їжі, а з другого – солдати, члени ОДПУ, які виконували інструкції диктатури пролетаріату». Цих останніх журналіст порівняв із хмарию сарани, «яка накрила найбільш урожайний в усьому світі український регіон і знищила в ньому все їстівне» (с.59). У цій статті, яку передрукували деякі канадські газети, не містилося прямого твердження про конфіскацію всього їстівного, але М.Магерідж не випадково порівняв «хлібозаготівельників» із сараною.

У січні 1934 р. газета «Новий шлях» (Едмонтон) опублікувала запис розповіді С.Слюсаренко в одній з українських канадських громад. Вона пережила голод завдяки допомозі з-за кордону і спромоглася покинути Радянський Союз у квітні 1933 р. Жінка була переконана, що сталінський режим прагнув знищити українську націю за допомогою штучного голоду: «бригади вишукували все їстівне – практика, що призвела до голоду в селах» (с.160–161).

Прем'єр-міністр Канади Р.Беннет 31 серпня 1934 р. одержав телеграму від голови Українського комітету допомоги голодуючим у Вінніпезі Д.Якіміщак, в якій говорилося: «Мільйони людей були винищені голодовою політикою радянського уряду. Зазнавши невдачі у нав'язуванні комунізму впродовж 15 років, цей уряд силою позбавив селян – як одноосібників, так і колективізованих, усіх продуктів харчування» (с.188). Д.Якіміщак безуспішно переконував Р.Беннета, який збирався до Женеви, подати голос проти вступу СРСР до Ліги Націй. Цю телеграму С.Ціпко знайшов в архіві канадського прем'єр-міністра. Вона засвідчує, що канадські українці вже тоді спромоглися розібратися в механізмі сталінського терору.

4 червня 1933 р. у газеті «Vancouver Province» з'явилася надіслана з Варшави кореспонденція американського журналіста Д.Дея. Посилаючись

на розповіді людей, які побували у СРСР, і на повідомлення дипломатів, він писав, що після запровадження внутрішніх паспортів (у грудні 1932 р.), влада почала виселяти з українських міст декласовані елементи, використовуючи їх на весняних польових роботах за щоденну тарілку каші. Селяни, як далі розповідав Д.Дей, помирали з голоду тисячами кожного тижня, а продовольча ситуація в містах була не набагато кращою. Відштовхнувшись від цієї кореспонденції, газета «Українські вісті» (Едмонтон) опублікувала 14 червня редакційну статтю «Страхітливі події в Україні», в якій вказувалося, що українці страждають від моральних і фізичних тортур: моральних – через те, що знищується нація, і фізичних – тому, що гине народ. Згадуючи недалеко минуле, редакція вказувала: коли Москва захопила Україну, вона ліквідувала національні об'єднання і партії, пресу та видавництва. Нічого подібного з українцями не відбулося в Чехословаччині, Польщі і навіть в Румунії. А тепер надійшов час, коли українці знищуються не тільки як національна спільнота, але й фізично, як народ. Радянський уряд забирає хліб для міст і на експорт, а українці змушені помирати з голоду. Ті з них, хто намагається втекти в Польщу і Румунію, гинуть від куль радянських прикордонників (с.60–61).

23 червня 1933 р. «Українські вісті» присвятили трагічним подіям в Україні редакційну статтю «Україна гине!». У ній говорилося, що селянам заборонено покидати свої села, тимчасом як голод стає все гострішим, з численними випадками канібалізму. Повідомлялося також, що адресовані в голодуючі села закордонні поштові відправлення з продовольством не приймалися. Газета закликала усіх українців за межами СРСР повідомляти світовій громадськості про трагічні події в радянській Україні.

Відмову приймати поштові відправлення з продовольством радянські чиновники аргументували відсутністю потреби в них. Фізична блокада голодуючих поєднувалася з інформаційною. Для більшої переконливості сталінський уряд підключив до заперечення голоду в СРСР так званих «корисних ідіотів», яких запрошував у країну, створюючи для них відповідну інформаційну картинку. Найбільшого розголосу набула поїздка колишнього прем'єр-міністра Е.Ерріо в Україну восени 1933 р. В українській і франкомовній канадській пресі одкровення цього політичного діяча були зустрінуті з подивом, хоч фінансово залежні від Москви видання всіляко їх поширювали (с.73).

Останні розрахунки демографів показують, що викликана голодуванням і супутніми епідемічними захворюваннями надсмертність становила в Україні за 1932–1934 рр. 3,9 млн осіб. Сукупні втрати населення, включно з дефіцитом народжень, досягли 4,5 млн осіб (по селу – 4,2 млн, по місту – 354 тис. осіб)³. До відкриття архівної демографічної статистики (1988 р.) були можливі тільки експертні оцінки, і у своїй книзі С.Ціпка наводить перші з них. Виявляється, що за всієї різноманітності вони не надто розходилися з розрахунками демографів.

³ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.100–101.

Газета «Українські вісті» у редакційній статті «В обороні вмираючої України» (6 вересня 1933 р.) вказала, що за найбільш обережними оцінками британської і американської преси в Україні та на Кубані від голоду, починаючи з осені 1932 р., загинуло 3 млн осіб (с.90). У статті, опублікованій у «Chicago Tribune» 6 червня 1934 р., згадуваний вище Д.Дей повідомляв, що він зустрічався в Москві з трьома неназваними іноземними дипломатами, які сказали, що в Україні й на Кубані від голоду та епідемії загинули від 5 до 6 млн осіб (с.255). Висвітлюючи прибуття до Вінніпега секретаря Міжнародного комітету допомоги голодуючим у СРСР Е.Амменде, газета «The Winnipeg Free Press» 26 липня 1934 р. зазначила, що під час зустрічі з українською громадою він сказав: у 1933 р. в радянській Україні загинули щонайменше 5 млн осіб (с.192).

На відміну від політичних репресій, коли на кожну жертву репресій заводилася особова справа, терор голодом являв собою стрілянину по площі. Тому перші експертні оцінки втрат від голоду виводилися поширенням доступних даних по селах і районах на всю територію регіону. Організатори терору спочатку не задумувалися над тим, що майбутній перепис покаже невідповідність реальної чисельності населення поточним розрахункам. Й.Сталін усвідомив це тільки в середині 1936 р., після чого негайно заборонив аборти. Заборона, однак, мало позначилася на чисельності населення за переписом, здійсненим у січні 1937 р. Тоді диктатор репресував тих, хто проводив перепис, і призначив новий на 1939-й рік.

Більша частина книги С.Ціпка присвячена одній темі – організації продовольчої допомоги селянам України. Зміст тогочасних газет засвідчує, що громадяни Канади, як правило, ставилися з великим співчуттям до голодуючих і були готові надати їм продовольчу допомогу. Однак, як уже вказувалося, радянський уряд допомоги не приймав.

По-іншому розвивалася ситуація з магазинами фірми «Торгівля з іноземцями», мережа яких у роки голоду охопила районні центри. Із завершенням Великої депресії іноземні фахівці почали масово покидати СРСР, і клієнтами фірми стали ті радянські громадяни, які мали золоті і срібні речі, валюту або родичів за кордоном.

С.Ціпка вказує, що навесні 1933 р. «Торгзін» розмістив у вінніпезьких газетах «Канадійський фермер» та «Український голос» оголошення про те, що канадські громадяни можуть надсилати йому валюту, зазначаючи адресу людини, для якої вона призначена, а фірма знайде її і забезпечить усім необхідним у межах переведеної суми. Розвинувши мережу магазинів до тисячної відмітки в липні 1933 р., «Торгзін» успішно викачував валюту з тих, хто співчував голодуючому радянському населенню (с.174).

У Радянському Союзі всіляко вітали поштові перекази з-за кордону, але громадяни одержували не долари, а рублі за офіційним курсом (2 руб. за 1 дол.). Вимога громадян віддати їм валюту, а не рублі, задовольнялася. Однак, як повідомляла газета «Українські вісті» у серпні 1933 р., до такого громадянина раз на місяць приходив фінінспектор для перевірки наявності одержаної суми. Якщо вона зменшувалася без довідки «Торгзіну», це

означало, що власник валюти спекулює на чорному ринку. Спекуляція каралася тюремним ув'язненням (с.88).

«Голодуюча Україна» містить десятки розповідей про долю людей, яким пощастило вирватися з радянського пекла у вільний світ. Історії зі щасливим кінцем траплялися тільки тоді, коли канадські родичі мали можливість сплатити радянській державі за вихід із громадянства своєрідний викуп – багато сотень доларів. Якщо такої можливості не було, то сталінська держава не випускала людину із своїх смертельних пазурів.

С.Ціпко показав голодуючу Україну в незвичному ракурсі – очима людей, які знаходяться на іншому боці земної кулі. Його книга вражає тією солідарністю з радянськими громадянами, яку виявили громадяни Канади. До речі, не тільки українці, які відчували свою органічну спорідненість з радянськими українцями, а й канадські громадяни інших національностей. Вражає книга й тим, наскільки детально була поінформована тодішня Канада про трагічні події в голодуючій радянській Україні. У наступні десятиліття гострота почуттів зникла, пам'ять пригасла, і українській діаспорі доводилося знову й знову нагадувати співгромадянам та світовій громадськості про сталінський «нищівний удар» на чергових роковинах Голодомору – 20-х, 30-х, 40-х. Урешті-решт, об'єднавшись з американською діаспорою напередодні 50-х роковин Голодомору, вона зруйнувала інформаційну блокаду й розповіла правду про Голодомор самій Україні. Ця правда стала однією з рушійних сил, які дозволили їй вислизнути з братерських обіймів російсько-радянського комуносоціалізму і здобути політичну незалежність.

На жаль, п'ята частина сучасного українського суспільства все ще перебуває під російським інформаційним тиском і не визнає Голодомор геноцидом українського народу. Було б корисним перекласти «Голодуючу Україну» на українську мову й поширити її безпосередньо в нашій державі.

С.Ціпко нещодавно став заступником директора по науковій частині в Канадському інституті українських студій. Перед ним як науковцем і керівником цієї авторитетної установи розкривається широке поле діяльності. Будемо сподіватися, що його внесок у розвиток і зміцнення сучасних канадсько-українських відносин зростатиме рік від року.

Станіслав Кульчицький (Київ)